

УДК 159.9:316.6:614.84

Л. М. Мандрик, І. П. Яценко, А. В. Каракоця,
Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті розкрито феномен агресивності майбутніх фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Поняття «агресивності» розглядається як результат спотворення професійних та особистісних якостей фахівця під впливом негативних факторів діяльності і навколишнього середовища.

Ключові слова: агресія, агресивність, фрустрація, мотив агресії, рівні агресії, теорії агресії, індивідуальність, особистість.

Постановка проблеми. Питання, пов'язані з людською агресивністю, розглядаються у багатьох соціологічних і психологічних дослідженнях. Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, сутності природи і чинників, що впливають на її прояви. Теоретичні пояснення агресії можна умовно поділити на біологічні та психологічні, які можна розглядати як конкуруючі чи навіть протилежні, але ми віддаємо перевагу розгляду їх як взаємодоповнюючих, адже вони вивчають різні аспекти агресії як складної форми соціальної поведінки. Особливої значущості ці питання набувають в умовах професійної діяльності взагалі й у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України).

Варто зазначити, що агресивність об'єктивно може виступати дестабілізуючим фактором у підготовці курсантів, впливати на їх здатність контролювати і регулювати власні психічні стани та поведінкові реакції, які необхідні для забезпечення нормальної та ефективної навчальної і службової діяльності. Крім того, враховуючи, що курсанти належать до категорії психічно здорових осіб, прояви ними агресивності можуть бути свідченням відсутності оптимальних психолого-педагогічних умов їх підготовки. Неприпустимими є прояви агресивності у майбутній службовій діяльності фахівця як суб'єкта професійного спілкування.

Відтак, агресивність розвивається під впливом факторів, які відносять до зовнішнього середовища діяльності (спілкування із потерпілими), а також факторів внутрішньосистемної взаємодії (ставлення до керівництва і товаришів по службі, спільне виконання службових завдань тощо). Актуальність дослідження полягає в тому, що гармонійно розвинута особистість передбачає наявність певної долі агресивності, що й робить її соціально адаптованою і корисною (наприклад, для подолання життєвих перешкод), у протилежному випадку відбувається втрата індивідуальності, суб'єкт стає пасивним, конформним, знижується його соціальний статус, і, як наслідок, – це не сприятиме ефективній професійній діяльності фахівців ДСНС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні аспекти агресивної поведінки людини, її сутність та витоки глибоко досліджені вітчизняними і зарубіжними психологами та педагогами. Серед першовідкривачів – західні фахівці – З. Фрейд, К. Лоренц, Е. Фромм, Т. Гоббс, Л. Берковіца, Д. Майєрс, С. Фешбах, М. Кляйн, Ж. Лакан, А. Адлер, К. Хорні, Х. Хекхаузен та ін. Питанням агресивності приділялася досить велика увага і з боку вітчизняних вчених – А. Бандура, І. Бойко, Л. Бурлачук, М. Качаєва, С. Кравчук та ін.

Відомі українські науковці також досліджували питання сутності агресії (О. Бандурка, В. Барко, А. Зелінський, Л. Казміренко, С. Максименко, В. Медведєв, О. Морозов, О. Тімченко, С. Яковенко та ін.).

Аспекти агресивності, які пов'язані із психологічними особливостями особистості, специфікою діяльності працівників ДСНС, знайшли своє відображення у дослідженнях В. Андросюка, Л. Балабанової, В. Лефтерова, Т. Морозової, О. Тімченка й ін.

Натомість питання вивчення агресивності майбутніх фахівців державної служби України з надзвичайних ситуацій вивчені недостатньо.

Постановка задачі та її розв'язання. З огляду на зазначене, основні цілі цієї статті полягають у тому, щоб на основі аналізу психологічних джерел систематизувати теоретичні підходи щодо вивчення агресивності майбутніх фахівців державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звертаючись до дефініцій поняття, зазначимо, що «Словник-довідник із соціальної роботи» (1997) визначає агресію як прояв деструктивних тенденцій у галузі суб'єктивних взаємин. У академічному «Психологічному словнику» (1998) дається визначення агресії як мотивованої поведінки, яка суперечить усім принципам.

У психологічному словнику дається поняття агресії (від латинського «aggredi» – «gradus» – крок, «ad» – на, тобто «нападати», «рухатися на») як індивідуальної або колективної дії, спрямованої на нанесення фізичної або психологічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини або групи людей. У первинному сенсі бути агресивним означало «рухатися у напрямі мети без зволікання, без страху і сумніву» [4].

У сучасній психології поняття «Агресивність людини» має кілька значень. Розрізняють агресію як наслідок фрустрації; інструментальну агресію, ситуативну агресію; агресивність як властивість особи. Агресивність розуміється як риса вдачі, як одна із найважливіших характеристик дій і вчинків, які визначають і встановлюють взаємини між людьми; а також як дія індивіда.

Викладаючи свої думки, І. Бойко пропонує типологію, за якою виділяється відкрита (поведінка з високою конфліктністю, частими образами, бійками), прихована (зовнішньо завуальований варіант агресивної поведінки) ситуативна або адаптивна (стиль поведінки, що відповідає стереотипам даного соціального середовища) та патологічна (обумовлена будь-яким психічними розладами) агресії [2].

Аналізуючи вищевказані типології агресивної поведінки переконуємося, що майже усі вони, певною мірою, носять умовний характер.

Варто зазначити, що агресія – більш широке поняття, нейтральне в морально-етичному плані, оцінка якого нерідко залежить від обставин його застосування. В деяких випадках агресія може виконувати і позитивні функції, а інколи – бути просто необхідною. Виходячи із цього, слід звернути увагу, що кожна особистість повинна мати певний рівень агресивності. Її відсутність може призвести до пасивності, конформності людини.

Відтак, питання про природу агресії, агресивної поведінки, залишається одним із невіршених до кінця проблем психологічної науки. Аналіз сучасних теоретичних обґрунтувань дозволив встановити, що агресія – це:

- вроджений інстинкт людини;
- результат фрустрації;
- результат соціального навчання;
- результат впливу біохімічних факторів.

Зрештою, ми можемо стверджувати, що враховуючи велику кількість висунутих протилежних теоретичних обґрунтувань щодо поглядів на причини виникнення агресії, сутності природи і факторів, які впливають на її прояви, то більшість із них підпадає під одну з чотирьох наступних категорій. Так, агресія, в першу чергу, стосується:

- вроджених спонукань або задатків;
- потреб, що активуються зовнішнім стимулами;
- пізнавальних і емоційних процесів;
- актуальних соціальних умов у поєднанні із випереджувальним навчанням.

Існує біологічне і психологічне пояснення агресивної поведінки та її виникнення. Біологічне пояснення включає в себе три підходи: етіологічний (агресія, як внутрішня енергія), соціобіологічний (агресія, як продукт еволюції) і генетика поведінки (агресія, як спадкова схильність) [2].

Отже, існують й інші визначення агресії і агресивної поведінки.

По-перше, під агресією розуміється активність, прагнення до самоствердження. Так, Л. Бендер, наприклад, стверджувала, що агресія – це тенденція наближення до об'єкта чи віддаленість від нього, а Ф. Алан описує її як внутрішню силу (не пояснюючи походження), що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам.

По-друге, під агресією розуміються акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єкту. Наприклад, Х. Дельгаро стверджує, що «людська агресивність є поведінкова реакція, яка характеризується проявом сили у спробі завдати шкоди або збитку особистості чи суспільству».

Зауважимо, що основоположником теорії агресивної поведінки є Зігмунд Фрейд, який вважав, що агресивна поведінка за своєю природою немінуча, так як носить інстинктивний характер. У людині існує два найбільш потужних інстинкти: сексуальний (Лібідо) та інстинкт потягу до смерті (Танатос). Енергія першого типу спрямована на зміцнення, збереження і відтворення життя, другого — на його руйнування і припинення. З. Фрейд стверджував, що уся людська поведінка є результатом складної взаємодії цих інстинктів, і між ними існує постійна напруга. З огляду на те, що існує гострий конфлікт між збереженням життя (Ерос) та його руйнуванням (Танатос), інші механізми служать меті спрямовувати енергію Танатоса назовні у напрямку від «Я». А якщо енергія Танатоса не буде звернена назовні, то це незабаром призведе до руйнування самого індивіда. Таким чином, Танатос побічно сприяє тому, що агресія виводиться назовні і спрямовується на інших [10].

Варто зазначити, що інший представник психоаналізу Е. Фромм запропонував теорію людської деструктивності, в межах якої він виокремлював два різних види агресії. Оборонна, доброякісна агресія, яка служить виживанню людини, має біологічні корені (інстинкт самозбереження) і загасає, коли зникає загроза життю. Інший вид – злоякісна агресія – деструктивність і жорстокість, які притаманні тільки людині і визначаються соціальними та психологічними факторами [12].

Фрустраційні теорії агресії (Л. Берковіц, Д. Доллард, та ін.) розглядають агресію як наслідок фрустрації, тобто перешкоди, які виникають на шляху цілеспрямованої дії людини або досягнення індивідом цільового стану. Л. Берковіц, відповідаючи на запитання про причини агресії, між поняттями фрустрації і агресії ставить проміжне поняття відповідних умов середовища (або сигналів), що викликають агресію. Отже, фрустрація не завжди й не відразу призводить до агресії, вона пробуджує в людині стан емоційної активації: гнів, який готує підґрунтя для агресивної поведінки [1].

Згідно з теорією соціального научіння (А. Бандура та ін.), агресія, подібно до інших форм поведінки, набувається в результаті індивідуального досвіду взаємодії. А. Бандура вважає, що ми навчаємося агресії не лише тому, що це може бути корисним, а й переймаємо її як модель поведінки, спостерігаючи за іншими людьми. Тобто зрозуміти й дослідити агресію можна, якщо підійти до цього не з погляду фрустраційних умов і покарань, а з погляду заохочувальних її наслідків. Отже, сутність теорії соціального научіння стосовно агресії полягає в тому, що людина засвоює агресивну манеру поведінки так само, як і більшість соціальних навичок, спостерігаючи за діями оточення, імітуючи ці дії, враховуючи їх наслідки, під впливом винагород і покарань.

Представник теорії соціального впливу Г. Тедеші ввів поняття «сила примусу», яке дозволило відповісти на питання про те, чому люди застосовують погрози, покарання, і завдають шкоди одне одному. Суть ідеї доволі проста: насильство («сила примусу») використовується як засіб досягнення бажаного тоді, коли вичерпані чи відсутні інші способи досягнення результату («сила переконання»). «Коли особистість не може

переконати, підкупити чи ще якимось аналогічним чином впливати на іншу людину чи групу людей з метою примусити їх виконати ті чи інші вимоги, тоді успіх впливу буде залежати виключно від її здатності обмежити, демобілізувати, нашкодити чи навіть зруйнувати їх. Ці ж засоби можуть бути використані з метою самооборони, помсти, розплати тощо». Агресивній поведінці можна навчитися шляхом інструментального обумовлювання й моделювання, перебуваючи під впливом випадкового оточення [13].

Отже, психологічне пояснення включає такі точки зору на проблему:

- психоаналіз З. Фрейда (агресія як інстинкт руйнування);
- фрустраційну теорію агресії (агресія як цілеспрямоване спонукання);
- теорію навчання (агресія, яка виникає в результаті навчання, шляхом закріплення і наслідування);
- модель соціальної взаємодії (агресія як результат прийняття рішень).

М. Левітов виділяв у агресивному стані пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти [5].

Пізнавальний компонент проявляється в орієнтуванні, що вимагає розуміння ситуації, виділення в ній об'єктів нападу. Особливої уваги потребує вивчення впливу загрози на агресію. «Не кожна загроза викликає агресивний стан, а з іншого боку, зовсім не кожен агресивний стан спровокований загрозою» [5]. Важливо правильно зрозуміти загрозу, проаналізувати і оцінити її. Від цього залежить стан агресії, її форма і сила. Переоцінка загрози може призводити до усвідомлення свого безсилля і навіть до відмови від агресії. Недооцінка загрози, навпаки, може свідчити про переоцінку власних сил і викликати стан фрустрації, а інколи навіть призвести до поразки.

Емоційний компонент виражається, насамперед, у гніві, але не щоразу він переходить у агресію. Більше того, не завжди гнів її провокує. Наприклад, «безсилий» гнів – реакція на фрустрацію – не призводить до агресивної поведінки. «Благородний» гнів – обурення з приводу поганого вчинку – також не припускає агресію як поведінку. Крім гніву, відзначаються також інші емоції та почуття, що входять до складу емоційного компоненту агресивного стану: недобррозичливість, злість, мстивість, а інколи й садизм [5].

До *вольового компоненту* М. Левітов відносив цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, у низці випадків – ініціативність і сміливість. Часто агресивний стан виникає і розвивається в боротьбі, яка вимагає вольових якостей. Але «якщо з формального боку агресивний стан є вольовим актом, то було б зовсім неправильним відносити його до проявів сили волі. Сила волі не в формальному, а у справжньому, змістовному значенні терміну, визначається соціальною цінністю мети, наполегливістю, обумовленою даними цілями; вона виявляється не в агресії, а в її змісті і протидії, тобто тільки в такій боротьбі, що має суспільне і моральне позитивне значення» [5].

Відтак, агресивність може виступати не тільки як мотив і стан, але і як риса особистості, і властивість темпераменту.

К. Платонов вважав, що «агресивність як психічне явище, що виражається у прагненні до насильницьких дій у міжособистісних стосунках, може бути властивістю особистості і навіть рисою характеру як результатом недостатнього виховання чи симптомом психічного захворювання» [8]. Агресивність розвивається в дитячому і підлітковому віці. Порушення емоційних взаємодій у родині можуть призвести до формування агресивної індивідуальності, оскільки вони «деформують особистість, перешкоджають формуванню одних її сторін, підкоряють собі інші. З'являється тривожність як постійна властивість особистості, і звідси очікування агресії і готовність чинити опір їй, навіть завдаючи превентивні удари» [8].

В. Мерлін розглядав агресивність подвійно: як особливість особистості (агресивне ставлення особистості до людей) і як властивість темпераменту (екстрапунітивність при фрустрації). Таким чином, агресивність проявляється щонайменше на двох рівнях інтегральної індивідуальності: особистості і темпераменту. У агресивності як рисі особистості проявляється об'єкт (люди) і зміст ставлення особистості. В агресивності як

властивості темпераменту (екстрапунітивності) проявляється психодинамічний бік агресивності [7].

Варто зазначити, що агресивність викликає небажані перетворення і власне психічних характеристик індивіда. Мова йде про психічні процеси, стани, властивості, якості та структуру особистості, включаючи її свідомі і підсвідомі компоненти. Ці перетворення призводять до деформацій у професійній сфері особистості та деструктивних проявів у особистісній сфері [3].

Вважаємо за доцільне звернути увагу на певні особливості соціалізації майбутнього фахівця ДСНС України – курсанта ВНЗ ДСНС України. При цьому необхідно відмітити, що успішна соціалізація курсантів проходить саме в оперативно-рятувальних підрозділах, де на прикладах взаємовідносин із постійним складом пожежної частини набуваються навички взаємодії, навчаються поведінки та формам стосунків, які поступово фіксуються.

Відтак, на етапі навчання найбільший рівень агресії має місце в тих підрозділах, де дистанція між начальницьким складом та курсантами максимально формалізована. На початкових етапах формування агресивної поведінки домінує поступливість, а після цього слідує дисциплінарне стягнення, де замість турботи і терпеливих пояснень надають перевагу неадекватним вчинкам покарання. Реакції на неправильну поведінку зі сторони начальницького складу фактично формують у курсантів характер міжособистісної взаємодії.

Дослідження агресивної поведінки працівників має велике значення у системі професійно-психологічної підготовки працівників ДСНС України як для діагностики підвищеної негативної агресивності, так і для розробки адекватних заходів її усунення.

У працівників ДСНС України в результаті відповідного виховання в дитинстві можуть сформуватися агресивні почуття стосовно життя людей та ситуацій у службовій діяльності. А згодом, по мірі досягнення таким працівником високого рівня активації (а може й фрустрації), у певних випадках службової діяльності агресивність може концентруватися на об'єктах його діяльності, колегах, командирах та начальниках.

Спрямованість агресивної поведінки може бути дуже різнобічною, а також змінювати об'єкт. Агресія може бути викликана як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Тому працівник не очікувано може виявити агресивність у безневинній ситуації. Прогнозування таких випадків значно полегшиться, якщо командири та психологи підрозділів будуть добре знати підлеглих, їх минуле, теперішній стан та моменти, що викликають у них підвищену агресивність в житті та службовій діяльності. Треба навчити працівників проявам позитивної агресивності, але їхня поведінка не повинна виходити за межі діючих нормативно-правових актів та загальноприйнятих моральних норм. Деякі працівники потребують значної допомоги при оволодінні вмінням виявляти потрібну агресивність, контролювати її та не виявляти докорів сумління після подібних дій. Психологи та командири підрозділів не повинні піддаватися впливу стереотипів при визначенні реального рівня агресивності, котрий притаманний даному працівнику.

Відтак, контроль та керування агресивністю є одним із важливих завдань у поведінці майбутніх фахівців ДСНС України.

Фахівець ДСНС України, що спрямовує агресивні акти стосовно цивільних осіб, практично не відмовляється від своєї діяльності. Це дозволяє висунути припущення про те, що для працівників ДСНС України прояв агресивності має особистісний сенс, і під час агресивного акту актуалізується його готовність до спрямованої діяльності.

Службова і навчальна діяльність курсантів ВНЗ ДСНС України як майбутніх фахівців також тісно пов'язана з різноманітними проявами агресії; більше того, агресивність досить часто виступає як необхідна складова деяких професійних умінь та навичок, яких набувають курсанти у процесі навчання.

В залежності від структурно-функціональних взаємозв'язків з іншими компонентами особистості агресивність може реалізуватися і в соціально-позитивній поведінці, яка сприяє

збереженню цілісності і автономності особистості, її активності в установленні соціальних контактів, підтриманні певної структури та ієрархії домінують-субординантних стосунків [9].

В сучасних умовах діяльності ДСНС України негайного вирішення потребує проблема попередження надзвичайних подій, які призводять до тимчасових або незворотних втрат особового складу. У першу чергу це відноситься до надзвичайних подій із фізичними наслідками – поранень, загибелі й самогубств працівників при виконанні службових обов'язків та поза службою. У зв'язку з цим у директивних документах ДСНС України акцентується увага керівників усіх рівнів на необхідність збереження життя та здоров'я особового складу, підвищення рівня загальної та психологічної культури, своєчасну профілактику деструктивної поведінки та самогубств працівників.

Проблему агресивності можна розглянути через самоактуалізацію особистості. Самоактуалізація, згідно А. Маслоу, це прагнення до найбільш повного виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей. Потреба у самоактуалізації, саморозвитку – це основні складові в характеристиці зрілої особистості, у нашому випадку – професіонала, працівника ДСНС України.

На думку А. Маслоу (рис.1), у світі мало людей, яким дійсно вдалося повністю розкрити й реалізувати свій потенціал. Він обстежив біля трьох тисяч студентів і тільки про одного з них зміг сказати, що він – особистість, яка самоактуалізувалася. Серед людей більш зрілого віку такі, безумовно, зустрічаються частіше, однак не настільки, щоб це можна було вважати явищем широко розповсюдженим. Більшість людей не піднімаються вище рівня потреби в схваленні й повазі. Їм так і не вдається досягти самоактуалізації й повністю реалізувати свій потенціал [6].

Запропонована ієрархічна структура потреб має загальний характер і може бути корисною для фахівців державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Вважаючи незадоволені потреби механізмом, який дозволяє стимулювати роботу підлеглих, керівник повинен пам'ятати, що задоволений запит втрачає значення стимулу.

Таким чином, керівникові державної служби України з надзвичайних ситуацій слід пам'ятати, що задоволення потреб може суперечити інтересам справи, однак її можна вирішити, якщо максимально наблизити умови так, щоб задоволення власних потреб співпадало із задоволенням потреб організаційного підрозділу.

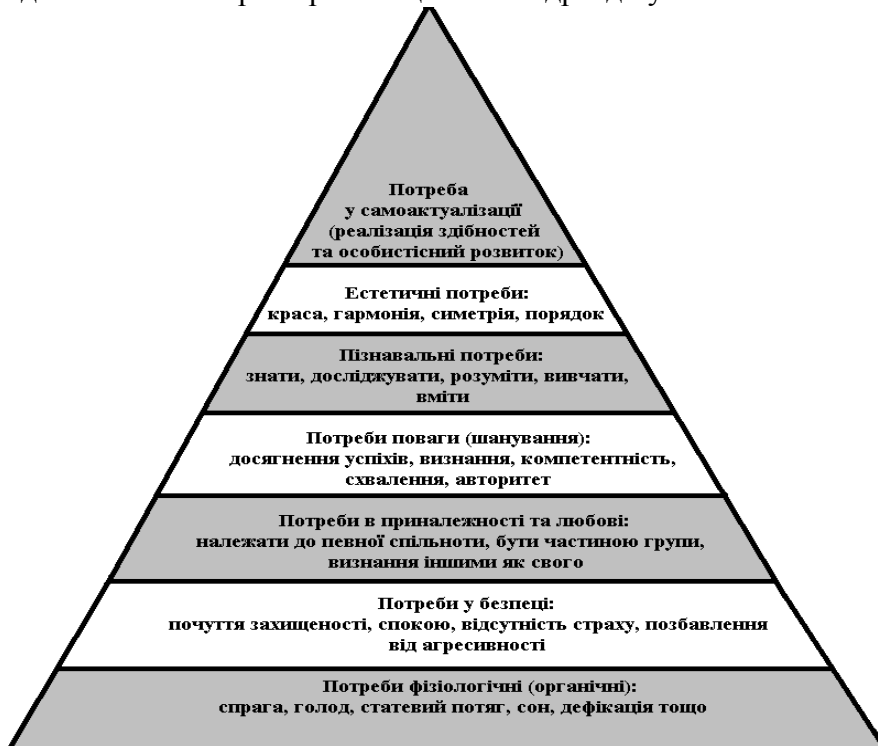

Рисунок 1 – Піраміда потреб А. Маслоу

Висновки. Таким чином теоретичний аналіз різних підходів до розуміння сутності агресивності дозволяє зробити висновок про те, що агресивність це результат спотворення професійних і особистісних якостей працівника під впливом негативних факторів діяльності і навколишнього середовища. З одного боку, під агресією розуміються сильна активність, прагнення до самоствердження, внутрішня сила, що дає можливість людині протистояти зовнішнім силам, а з іншого під агресією розуміються акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єктові. Отже, агресивність може бути пов'язана не тільки з ситуативними проявами агресії, виступаючи як мотив і стан, а і визначати стійку готовність до агресивних дій в різних ситуаціях, будучи наявною у структурі індивідуальності в якості риси особистості і властивості темпераменту.

Багаторічні спостереження дають змогу констатувати, що агресивна поведінка майбутніх фахівців державної служби України з надзвичайних ситуацій має свою специфіку і свої причини, такі як: невміння себе контролювати, наслідок реакції групування і наслідування. На молодших курсах, у зв'язку з необхідністю пристосування до умов специфічної життєдіяльності, у колективі підвищується агресивність курсантів. Немоżliвість її поведінкової реалізації в умовах досить жорсткого соціального контролю сприяє, з одного боку, тимчасовому зниженню відкритих видів агресії, а, з іншого, – зростанню непрямой та таких показників агресивності, як «образа», «ворожість», «фроздратованість», «почуття провини».

На старших курсах в умовах високого ступеня сформованості особистості майбутніх фахівців, прояви агресивності часто є реакцією на недостатній рівень організації їх службової діяльності. У цьому випадку агресивність спрямована на зміну умов соціального середовища і тісно пов'язана з потребою у самореалізації та самовизначенні. Крім того, виникаючі негативні почуття та емоції, які складають основу психічного стану агресії, часто є наслідком внутрішньо-особистісного конфлікту (незадоволення собою).

Перспективи подальших досліджень. Перспективу подальшого пошуку вбачаємо у дослідженні динаміки агресивності майбутніх фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль: учебное пособие / Л. Берковиц. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2004. – 512 с.
2. Васильева О. С., Радищенская Я. Б. Влияние агрессивности курсантов на уровень их социально-психологической адаптации / О. Васильева, Я. Радищенская // Вопросы психологии. – 2005. – №1. – С. 29 – 31
3. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблемы агрессивной поведінки особистості / О. Дроздов., М. Скок – Чернігів. 2000. – 92 с.
4. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологический словарь-справочник / М. Дьяченко, Л. Кандыбович – Мн.: Харвест, 2001. – 576 с.
5. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Н. Д. Левитов – М., 1964. – 344 с.
6. Маслоу А. Г. Самоактуализация / пер. с англ. / под общ. ред. А. М. Татлыбаевой. СПб: Ихтик, 1999. – 379 с.
7. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин – М.: Педагогика, 1986.
8. Платонов К. К. Методологические проблемы медицинской психологии / К. К. Платонов – М., 1977. – 95 с.
9. Тимченко О. В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України (соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики) : автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.06 / О.В. Тимченко; МВС України. Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 18 с.
10. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / Зигмунд Фрейд – М., 1992. – 569 с.
11. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / Зигмунд Фрейд – СПб., 1997. – 222 с.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Перевод П. С. Гуревич. – Москва: Аст, Хранитель, Мидгард, 2007. – 624 с.
13. Tadashi G. The Psychological Research of Aggression. Tokyo, 1985.